

Цитування:

Рева Т. С. Культурна травма у концепції соціальних змін Пйотра Штомпки. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв* : наук. журнал. 2022. № 2. С. 59–63.

Reva T. (2022). Cultural trauma in Piotr Sztompka's conception of social changes. *National Academy of Culture and Arts Management Herald: Science journal*, 2, 59–63 [in Ukrainian].

Рева Тетяна Сергіївна,
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри культурології
та міжкультурних комунікацій
Національної академії керівних
кадрів культури і мистецтв
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9569-584X>
treva@dakkim.edu.ua

КУЛЬТУРНА ТРАВМА У КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН ПЙОТРА ШТОМПКИ

Метою роботи є аналіз концепції культурної травми у контексті соціальних змін Пйотра Штомпки. **Методологія дослідження** ґрунтується на міждисциплінарному підході, який дозволяє використовувати наукові дослідження з соціології, соціології культури, культурології, історії та політології тощо. Для досягнення поставленої мети було використано методи: системний допоміг розкрити основні рівні травми та форми її прояву; метод аналізу дозволив розкрити основні симптоми культурної травми у концепції П. Штомпки, діалектичний метод застосований для висвітлення різних підходів до розуміння стратегій поведінки в умовах культурної травми. **Науковою новизною** дослідження є поглиблений аналіз концепції культурної травми у контексті соціальних змін Пйотра Штомпки. **Висновки.** У сучасних умовах українське суспільство переживає глибокі соціально-політичні процеси, що визначає майбутню культуру та аксіологічні наративи спільноти. Проблема культурної травми з основними її симптомами серед яких криза ідентичностей, соціальна напруга, недовіра, легітимність, аномія та шляхи її вирішення на прикладі польського суспільства залишаються у центрі уваги, а концепція соціальних змін П. Штомпки дозволяє нам проаналізувати сьогодення для проєктування майбутнього.

Ключові слова: культура, культурна травма, ідентичність, аномія, цінність, прогрес, соціальна зміна.

Reva Tetiana, PhD in Political studies, associate professor, associate professor of the Department of Cultural studies and Intercultural Communications, National Academy of Culture and Arts Management

Cultural trauma in Piotr Sztompka's conception of social changes

Purpose of Research. The purpose of the research is to analyse the concept of cultural trauma in the context of P. Sztompka's conception of social changes. **Methodology.** The methodology of the research is based on an interdisciplinary approach that allows us to use the knowledge from the history of sociology, sociology of culture, cultural studies, history and political studies, etc. To achieve the goal of the research, the author has used the following methods: a systemic one (to highlight the main levels of trauma and forms of its manifestation); a method of analysis (to reveal the main symptoms of cultural trauma in P. Sztompka's conception); a dialectical method (to show different approaches to understanding behavioural strategies in cultural trauma). **Scientific Novelty.** The scientific novelty of the research is the complex analysis of the concept of cultural trauma in the context of P. Sztompka's conception of social changes. **Conclusions.** In modern conditions, Ukrainian society is experiencing deep socio-political processes that determine the future culture and axiological narratives of the community. The problem of cultural trauma with its main symptoms including identity crisis, social tension, mistrust, legitimacy, anomie and ways to solve it on the example of Polish society remains in focus that is why. Sztompka's conception of social changes allows us to analyse the present to project the future.

Key words: culture, cultural trauma, identity, anomie, value, progress, social change.

Актуальність теми дослідження. Історія людства завжди мала складну текстуру, що охоплювала собою періоди розквіту цивілізацій та їх занепаду, наукові досягнення, культурні здобутки та світові трагедії. Кожна нація на шляху свого становлення переживала глибокі соціальні зміни та драматичні події, наслідками яких стали нові ціннісні наративи,

формування особливостей хронотопу культури – від тенденцій у суспільстві до вектору розвитку. Всі ці процеси детерміновані травматичними змінами, які переживає спільнота та набувають форми культурної травми. Аналізу впливу трагічних історичних подій на розвиток європейських суспільств присвячена дослідження Жоржа Мінка та

Лори Неймайер «Європа та її болісні минувшини» [5]. Процеси та події, що зараз переживає українське суспільство обумовлює актуальність дослідження концепції культурної травми польського науковця Пйотра Штомпки, який аналізує це явище у контексті соціальних змін та трансформації польського суспільства після краху «соціалістичного режиму».

Аналіз досліджень і публікацій. Культурній травмі та її трансформації у гуманітарній думці присвячена колективна монографія представників провідних університетів США та Європи «Культурна травма та колективна ідентичність» [8]. У ній автори презентують різні підходи до інтерпретації культурної травми як результату переживання глибоких соціально-політичних процесів, які впливають на формування культурно-аксіологічного простору та ідеалів соціуму. Рон Айерман висвітлює культурну травму на прикладі рабства в Сполучених Штатах Америки та формуванні на її основі афро-американської ідентичності [8]. Бернард Гейзен розриває Голокост як травматичну референцію німецької національної ідентичності, прослідковує прояви культурної травми на прикладі німецької нації, а саме онтологію цього деструктивного явища через призму їх злочинів [8]. Американський дослідник Джеффри С. Александер аналізує розвиток трактування Голокосту від військового злочину до травматичної драми, а також його вплив на європейську культуру та національні ідентичності [7]. Останній розділ присвячений трагедії 11 вересня 2001 року та її впливу на цінності та культуру американців. Нейл Дж. Смелсер пропонує свою рефлексію травматичних симптомів та трансформації в аксіологічному просторі сприйняття світу в американському соціумі [8]. Культурну травму як наслідки соціальних змін представлено підходом Пйотра Штомпки, саме вона і стане предметом нашого аналізу [9 – 11].

Метою статті є аналіз концепції культурної травми у контексті соціальних змін Пйотра Штомпки.

Одним з найвідоміших підходів до розуміння культурної травми є концепція польського соціолога П. Штомпки, що розкриває цей концепт у призмі соціальних змін – зміни комуністичного суспільства на посткомуністичне. На думку, П. Штомпки соціальна зміна – це різниця між станами соціальної системи в різні відрізки часу [10, 132]. Вона може проявлятися в модифікації складу системи, її структури, меж, середовища та функцій за які відповідають окремі її елементи.

Склад соціальної системи може змінюватися відповідно до варіацій інститутів суспільства – релігійні спільноти, політичні партії, демографічні групи, національні групи, діаспора, міграція тощо. Структура соціальної системи визначається колекцією чотирьох основних мереж зв'язків – інтеракції, норми, інтереси та ідеї. Інтеракції розкриваються через розширення комунікаційного середовища між різними соціальними групами від локального до глобального рівня, що стало можливим завдяки сучасним технологіям. Норми відображають аксіологічне середовище соціуму, як воно рефлексує нові цінності та здійснює ревізіонізм існуючих. Інтереси суспільства пов'язані з економічними змінами – зубожіння або збагачення. Під ідеями дослідник має на увазі формування нових когнітивних смислів та етично-естетичних наративів у суспільстві – «створення нових богів». Межі соціальної системи означають особливості процесів децентралізації та централізації, що відбуваються у соціумі. Середовище системи детермінується подіями, що відбуваються навколо – природні катаклізми, війни, окупація тощо. Основні функції інститутів суспільства – виховання, соціалізація, інтеріорізація можуть змінюватися носіями функцій [10].

П. Штомпка стверджує, що соціальна зміна являє собою одиничний епізод, натомість ряд епізодів формують соціальний процес в основі якого лежить культурна ідентичність людей. Всі соціальні процеси, дослідник поділяє на спрямовані та циклічні. У перших кожна фаза не повторюється і з кожним разом наближає нас до негативного або позитивного зразку характеру. Другі характеризуються періодичним поверненням до початкової точки відліку. Основними проявами соціального процесу є прогрес та регрес. Прогрес залежить, на думку соціолога, від культурного контексту, адже прогрес є прогресом, якщо суспільство так вважає, за інших обставин воно може сприйматися як регрес [10]. З теорією прогресу побудовано теорію криз, де сама зміна – це руйнування нормального стану речей, тобто, на думку соціолога, травма. Зміни, які спрямовані на позитив – переворот, перемога в революції одночасно містять у собі негатив як деструкція – руйнування всього, що існувало до цього часу. Одним з перших це явище висвітлював Е. Дюркгайм в контексті поняття «аномії» [3]. П. Штомпка пропонує негативні аспекти соціальних змін називати – травмою, а підхід – дискурсом травми. При цьому він виділяє риси травмогенного характеру соціальної зміни:

– різкі зміни, що відбуваються в короткий проміжок часу;

– зміни, що охоплюють всі сфери суспільного життя;

– глибокі, радикальні зміни, що зачіпають головні для певної групи цінності, правила та переконання;

– раптовість змін, що викликає шок. Прикладом є революція. На нашу думку, варто додати також війну.

Соціолог підкреслює, що будь-які прогресивні зміни містять травматичний характер, адже трансформація веде до дезорієнтації. Найвразливішою сферою у таких обставинах є культура, адже вона охоплює когнітивний та аксіологічний простір соціуму. Аналізуючи поняття культурна травма, П. Штомпка, порівнює її з психіатричним підходом, коли травма не лікується, а відтісняється в підсвідомість. Аналогічну природу має культурна травма, що залишається в ціннісних установках суспільства на декілька поколінь. Він називає культурну травму – травмою ідентичностей, яка охоплює світоглядні установки, комунікацію, історичну пам'ять. П. Штомпка виділяє три основні рівні культурної травми:

– найнижчий рівень або рівень індивідуальної біографії. До основних подій, що можуть спричинити травму належать смерть, звільнення з роботи, драма в коханні, хвороба, переїзд;

– середній рівень – колективна травма. Її причиною можуть бути терористичні акти, розпад фірми, організації тощо;

– історичний рівень охоплює великі політичні інститути та спільноти такі як громади, держави, нації, етнічні групи. Основною формою цього рівня травми є війна. Варто зауважити, що особливістю цього рівня є факт, що він одночасно охоплює всі вищезазначені рівні травм [11].

П. Штомпка визначає культурну травму як «культурно інтерпретовану рану самої культурної текстури суспільства» [2]. Він розкриває її через приклади посттоталітарних країн, аналізуючи як відбувалася ціннісна трансформація соціуму до демократичного світогляду та наслідки ідеологічного ізоляціонізму. На думку дослідника, радикальні соціальні зміни у таких суспільствах загострюють «подвійність культури», що маніфестується в формі травматичності. У своїй статті «Культурна травма: інше обличчя соціальних змін» дослідник виділяє декілька симптомів цього явища, а саме: синдром недовіри, криза легітимності, соціальна напруга аномія, цивілізаційна некомпетентність, колективна вина, колективна ганьба, культурне відставання та криза ідентичності [9, 258–259].

Синдром недовіри характеризується нівелюванням роботи інститутів гілок державної влади обумовленим високим рівнем корумпованості та відсутністю прозорого механізму прийняття рішень. Ця тенденція веде до кризи легітимності влади, коли спільнота не визнає авторитет та справедливість органів влади у суспільстві та культурній сфері, зокрема. Дві попередні риси проявляються у зростанні соціальної напруги у суспільстві, коли незначні події можуть перетворитися на масштабні виступи. Однією з причин якої виступає аномія, тобто деструктивістські тенденції у сприйнятті функціонування інститутів – дисбаланс між можливостями й засобами досягнення цілей, які надає публічна влада та очікуваннями і запитами соціуму [2]. Наступними симптомами є почуття колективної провини та колективної ганьби, що охоплює все суспільство. При цьому важливу роль відіграють стратегії вирішення цієї проблеми – консенсус, викриття фактів, або, навпаки, уникнення відповідальності та реваншизм в умовах тоталітарних режимів. Цивілізаційна некомпетентність та культурне відставання детермінуються попередньою політикою ізоляціонізму, жорсткою цензурою та ідеологічною заангажованістю, тобто відсутність відкритого доступу до інформації, наукових та культурно-мистецьких досягнень. Культурне відставання проявляється на різних рівнях життєдіяльності людини від цінностей громадянського суспільства до щоденних культурних практик, натомість цивілізаційна некомпетентність у трансформації аксіологічного простору соціуму, що втілюється у формі кризи ідентичностей.

Остання означає дезорієнтацію в ціннісному та когнітивному вимірі. На думку П. Штомки, вона залежить від декількох факторів, а саме: цілісності попередньої культури, глибиною дисонансу, рівнем ізоляціонізму та соціальним середовищем. Всі ці фактори впливають на протистояння «нової» та «старої» культури, тобто на складність соціокультурних трансформацій, які відбуваються у суспільстві. Цілісність попередньої культури вказує на її однорідність, тобто наскільки вона укорінена в когнітивних установках населення. Як приклад, П. Штомпка наводить інтеріоризацію у суспільну свідомість культу маси Польщі й Росії та його характеристик – конформізму, посередності, дисциплінованості та сакрального характеру державної влади. У Росії передумови засвоєння цих цінностей були сприятливішими, зважаючи на особливості розвитку культури та російської

ідентичності. Варто зауважити, що ще XIX століття відомий український дослідник Микола Костомаров у своїй праці «Дві руські народності» підкреслює домінування колективізму у російській культурі, називаючи її «ідеєю міра або спільністю» [4, 91–92]. Високий рівень засвоєння цієї цінності спричинило травматичні наслідки після розпаду радянського союзу під час спроби побудови демократичного суспільства, натомість у Польщі, де цінності конформізму не набули такого розповсюдження – перехід на демократичні засади розвитку відбувся для суспільства помірковано [10]. Глибина дисонансу визначається опозицією між культурами старого та нового покоління, відбувається у соціумі. П. Штомпка розкриває протистояння старої культури «соціалістичного блоку» новій ринковій демократичній системі у п'яťох антагоністичних парах:

1. Колективізм – індивідуалізм.
2. Пасивність та фаталізм (приреченість) – конкуренція, змагання, активність (пасіонарність).
3. Патерналізм – особиста відповідальність за своє майбутнє.
4. Покора та сакралізація влади – свобода вибору.
5. Комформізм – інновації та креативність.

Наступним фактором, що впливає на масштаб дезорієнтації – це рівень попередньої ізоляції або відкритість до сприйняття альтернативної культури. Дослідник зауважує, що він залежить від доступності «демонстраційного ефекту» та візуалізації за допомогою засобів масової інформації (телебачення, радіо, мережа Internet), культурно-мистецьким практикам (туризм, кінематограф, фестивална діяльність тощо) та можливістю відвідування інших країн. Сприйняття альтернативної культури ґрунтується на «ефекті тяжіння» до конкретних цінностей. Прикладом слугує Польща, де можна було спостерігати синтез двох ефектів візуалізації та європоцентризму. Соціальне середовище впливає на трансформації габітусу соціуму у контексті наявності підтримки серед населення груп так званої «соціалізації наперед» – це групи, що задовго до реформ вже визнали цінності культури, що стане для держави культурою майбутнього. У Польщі такими групами були інтелігенція, підприємці, дисиденти.

Аналізуючи поведінку у суспільстві в умовах культурної травми, П. Штомпка виділяє декілька стратегій реакції на неї за різними

критеріями: за кількістю учасників та за характером діяльності. Основними цілями таких стратегій є інтерпретація, пошук нових цінностей для розуміння ситуації та прагнення долучитися до світових процесів.

За кількістю учасників стратегії поділяються на індивідуальну, групову та масову. Перша означає адаптацію індивіда до певних соціокультурних та політичних умов. Групова – це діяльність, яка координується певними лідерами (страйки, перформанси, голодовки). Масова стратегія характеризується реакцією багатьох людей на негативні тенденції одночасно (виступ), однак без спеціальної попередньої комунікації (виступи, бійки). За характером діяльності виділяють активну та пасивну. Активна стратегія реакції на радикальні соціальні зміни характеризується такими рисами як цинічний гедонізм (концепція Е. Гідденса), що втілюється у гаслі «беру все від життя» перед катастрофою або активна реакція у формі контестації (бунт) спрямована на руйнування джерела травми. Пасивна стратегія втілюється у таких маніфестаціях: ритуалізм за Р. Мертоном, тобто певне нівелювання культурних цінностей та заниження цілей соціальної мобільності в умовах зберігання конформізму з соціальними умовами; прагматичне сприйняття світу та продовження попереднього способу життя; пасивна відмова від очікувань у формі уникнення травми шляхом бездіяльності, що супроводжується гаслом «все буде добре» [9].

На основі цих стратегій П. Штомпка зазначає, що єдиним виходом із культурної травми є формування нової культури, однак вона набувати різного характеру від консолідації суспільства до зростання некомпетентності і руйнування його. Цінність, що визначає характер культури, він називає «межовою або пороговою», остання залежить від багатьох соціальних, політичних та культурних факторів серед яких характер змін, їх масштаб, ступінь соціальної, геополітична ситуація та культурний дисонанс у спільноті [10].

Науковою новизною дослідження є поглиблений аналіз концепції культурної травми у контексті соціальних змін Пйотра Штомпки.

Висновки. У сучасних умовах українське суспільство переживає глибокі соціально-політичні процеси, що визначають майбутню культуру та аксіологічні наративи спільноти. Проблема культурної травми з основними її симптомами серед яких криза ідентичностей, соціальна напруга, недовіра, легітимність, аномія та шляхи її вирішення на прикладі польського суспільства залишаються у центрі

уваги, а концепція соціальних змін П. Штомки дозволяє нам проаналізувати сьогодення для проектування майбутнього.

Література

1. Герчанівська П. Е. Етнічна та національна ідентичності: вектори розвитку. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2021. № 4. С. 3–8.

2. Глосарій з гібридних загроз. За ред. Гришко С. В. Харків : ХНУРЕ, 2021. 113 с. URL: <https://warn-erasmus.eu/ua/glossary/> (дата звернення: 11.02.2022).

3. Дюркгейм Е. Самогубство: соціологічне дослідження. Київ: ОСНОВИ, 1998. 519 с.

4. Костомаров М. Дві руські народності. Ляйпц, URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/13655/file.pdf> (дата звернення: 11.04.2022).

5. Мінк Ж., Неймайер Л. Європа та її болісні минувшини. Київ: Ніка-Центр, 2009. 272 с.

6. Рева Т. С. Національна пам'ять як метод формування суспільного світогляду. Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті: збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. Львів: Друкарня Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, 2020. С. 250 – 252.

7. Alexander C. Jeffry Culture trauma, morality and solidarity: The social construction of 'Holocaust' and other mass murders. Thesis Eleven, 2016. P. 3–16. DOI: 10.1177/0725513615625239

8. Alexander C. – J., Eyerman R., Giesen B., Smelser N.-J., Sztompka P. Cultural Trauma and Collective Identity. University of California Press, 2004. 304 p.

9. Sztompka P. Cultural Trauma: The Other Face of Social Change. European Journal of Social Theory, 2000, 3(4), P. 449–466. DOI: /10.1177/136843100003004004

10. Sztompka P. The Sociology of Social Change. Wiley-Blackwell, 1993. 368 p.

11. Sztompka P. Trauma wielkiej zmiany. Społeczne koszty transformacji. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2000. 117 s.

References

1. Gerchanivska P. (2021). Historical identity in the coordinate system of world development. National Academy of Culture and Arts Management Herald: Science journal, 4, 3–8 [in Ukrainian].

2. Gryshko, S., Golovianko, M. etc. (Eds.). (2021). Hybrid Threats Glossary. Kharkiv : NURE. Retrieved from <https://warn-erasmus.eu/ua/glossary/> [in Ukrainian].

3. Durkheim, E. (1998). Suicide: Sociological Research. Kyiv: OSNOVY [in Ukrainian].

4. Kostomarov, M. (1962). Two russ peoples. Liajpc. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/13655/file.pdf> [in Ukrainian].

5. Mink, J., Neimeyer, L. (2009). Europe and Its Hurtful Past. Kyiv: Nika-Centr, [in Ukrainian].

6. Reva T. S. (2020). National Memory as a Method of the Formation Social Worldview. Proceeding of the All-Ukrainian conference «Totalitarianism as a System of Destruction of National Memory». (pp. 250-252). Lviv [in Ukrainian].

7. Alexander, C. Jeffry. (2016). Culture trauma, morality and solidarity: The social construction of 'Holocaust' and other mass murders. Thesis Eleven, 3–16. DOI: 10.1177/0725513615625239 [in English].

8. Alexander, C. – J., Eyerman, R., Giesen B., Smelser, N.-J., Sztompka, P. (2004). Cultural Trauma and Collective Identity. University of California Press [in English].

9. Sztompka P. (2000). Cultural Trauma: The Other Face of Social Change. European Journal of Social Theory, 3(4), 449–466. DOI: /10.1177/136843100003004004 [in English].

10. Sztompka P. (1993). The Sociology of Social Change. Wiley-Blackwell [in English].

11. Sztompka P. (2000). Trauma wielkiej zmiany. Społeczne koszty transformacji. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN [in Polish].

*Стаття надійшла до редакції 15.02.2022
Отримано після доопрацювання 11.03.2022
Прийнято до друку 18.03.2022*